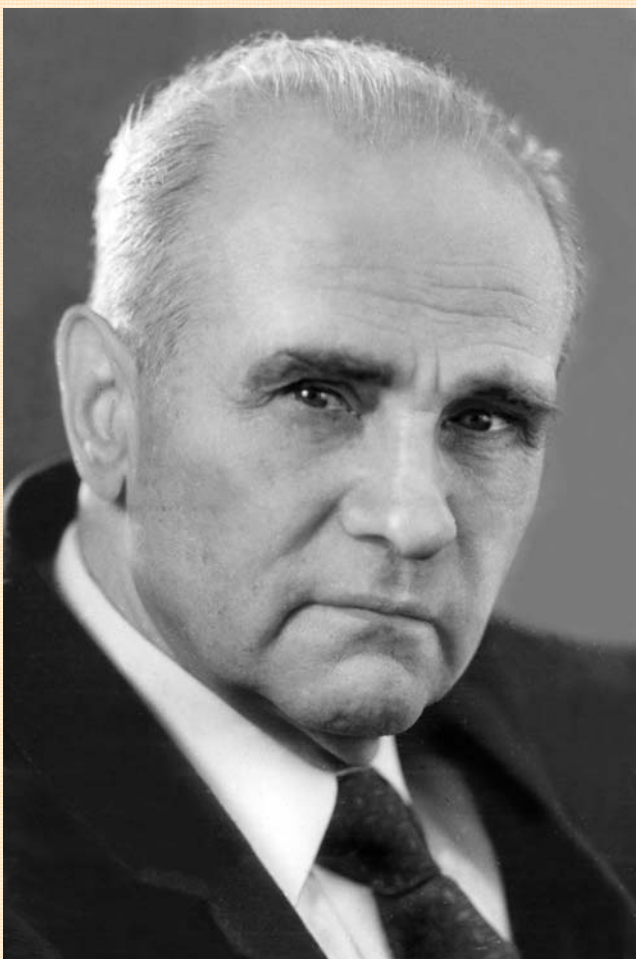

Спогади про патріарха

Віктор Вечерський

українського мистецтвознавства

22 травня цього року виповнилось би 100 років від дня народження доктора мистецтвознавства, лауреата національної премії України ім. Т. Шевченка, Заслуженого діяча мистецтв і Заслуженого архітектора України, лауреата премії ім. О і В. Антоновичів, почесного академіка Української академії архітектури Григорія Никоновича Логвина.

До 100-річчя Григорія Логвина

На превеликий жаль, патріарх українського мистецтвознавства не дожив до цієї славетної дати – він пішов від нас 7 березня 2001 року у дуже поважному віці – на 91 році життя... Ми, його учні й послідовники, тільки починаємо усвідомлювати “феномен Логвина”, добре розуміючи, що повне й об’єктивне осмислення цього феномена – справа майбутнього.

Народився Григорій Логвин 9 (22 – за новим стилем) травня 1910 року в заможній і освіченій селянській родині на Чигиринщині (село Косівка, тепер Кіровоградської області). 1926 року закінчив семирічну школу, а 1929 року – сільськогосподарську профшколу, після якої працював головним агротехніком, заступником голови і навіть головою колгоспу у с. Дмитрівка. З цією особливістю його біографії пов’язана одна жартівлива загадка, поширена в нашому професійному середовищі: “Чи знаєте ви, ким був Логвин перед тим, як стати мистецтвознавцем? – Головою колгоспу!” А й справді, чи багато голів колгоспів стали мистецтвознавцями? Мабуть, один лише Логвин.

Та головування його було недовгим. 1931 року він подався геть із колгоспу. Мабуть, не схотів втілювати “мудру політику” більшовицької партії щодо винищення українського села й українського хлібороба. У тодішній столиці УСРР Г. Логвин вступив до Харківського художнього інституту. Однієї вищої освіти йому здалося замало, тож 1936 року він вступає до Московського інституту образотворчих мистецтв. 1941 року він мав дві вищі освіти – як архітектор і як мистецтвознавець.

1 вересня 1941 року Г. Логвина мобілізували до Радянської армії. Служив у навчальному артилерійському полку резерву, далеко в тилу. Але перед тим був відступ з України на Схід під німецькими обстрілами й бомбардуваннями. Дивом лишився живим. Пізніше розповідав, що в один з моментів, коли смерть здавалась неминучою (траса німецького кулемета наближалась до того місця, де він лежав на землі), раптом майнула дивна думка: "Якщо залишуся живим — буду пішки мандрувати Україною, як Григорій Сковорода". Ця думка виявиться пророкою.

Після демобілізації — 15 жовтня 1945 року — він приїхав до Києва й пішов працювати архітектором в інститут Діпросільбуд. У ті часи архітектор був найпотрібнішим фахівцем. І справа була не тільки в необхідності відбудови всього, зруйнованого війною. Важливішим було інше — ставлення тодішньої влади до архітектури й архітекторів. Сталін був єдиним з керівників СРСР, хто розумів (по-своєму, звичайно) суспільну важливість архітектури.

Його розуміння архітектури виявилось в знаменитому афоризмі "Архітектура — мундир держави". Відтак влада шанувала тих, хто цей мундир кроїв. Показово, що репресії 30-х — 50-х років мінімально зачепили архітектурне співтовариство. З 1934 року в Москві діяла Академія архітектури СРСР — найавторитетніша фахова установа. Вона мала свій Українсь-

кий філіал. 18 квітня 1945 року вийшла постанова Раднаркому СРСР № 793 : "Дозволити Раднаркому УРСР створити Академію архітектури УРСР на базі Українського філіалу Академії архітектури СРСР". У складі Академії 26 липня 1945 року були створені основні наукові заклади, в тому числі й Інститут аспірантури — для підготовки кадрів архітекторів найвищої кваліфікації.

В Інституті аспірантури було декілька спеціалізацій — як творчих, пов'язаних з проектуванням архітектурних об'єктів, міст і сіл, так і наукових. 1946 року було оголошено набір в аспірантуру. Запізнившись із вступом на творче відділення, Григорій Логвин, аби не втрачати рік навчання, подав документи на спеціальність "теорія та історія архітектури", на йти

не збирався. Вступивши до аспірантури, він несподівано для себе "захворів" історією української архітектури. Темою його кандидатської дисертації визначили архітектуру Святогірського монастиря в с. Зимно на Волині. Мандрівки Волиню (пішки з торбою, як Григорій Сковорода), вивчення пам'яток архітектури, їх обмірвання, фотографування і змальовування зробили свою справу: Григорій Логвин назавжди прикипів до пам'яток архітектури і мистецтва, до історії архітектури й мистецтвознавства. До проектної практики він уже не повернувся.

Цей момент, на мій погляд, є принципово важливим для розуміння методів наукової роботи Г. Логвина, особливостей сприйняття ним навколишнього світу. Адже це художник, котрий випадково потрапив у науку, бо окрім нього нікому було ту науку творити. Звісно, та випадковість була багато в чому закономірною. Але хоча підкреслити: ми ніколи не зрозуміємо особистість Логвина, якщо залишимо поза увагою той основоположний факт, що цей чоловік сприймав світ не як науковець, препаруючи й аналітично розкладаючи його на елементи, а цілісно, емоційно, як художник.

Одного разу я був свідком надзвичайного емоційного збудження, яке викликала у Логвина зустріч з пам'яткою XVIII століття — дерев'яною Миколаївською церквою 1763 року в селі Городище Менського

району Чернігівщини. З великими труднощами потрапивши всередину церкви, Григорій Никонович почав з величезним хвилюванням, навіть нервовою напругою фотографувати кожну деталь інтер'єру церкви. Коли процес фотографування завершився, він, нарешті, заговорив. І стала зрозумілою причина його нервового збудження. Він сказав, що перед нами — досі незнаний шедевр архітектури світового рівня. Пояснив-

лосківці, Степанівка і Синявка того ж таки Менського району Чернігівської області. Забагато шедеврів, як на один експедиційний день. Але місцеві мешканці вказали нам на ще один дерев'яний храм у селі Дягова, трохи вбік від траси.

Коли ми під'їхали до цього об'єкта, розчаруванню Григорія Никоновича не було меж. Над селом нависало темне громаддя масивного храму кінця XIX століття у формах псевдомос-

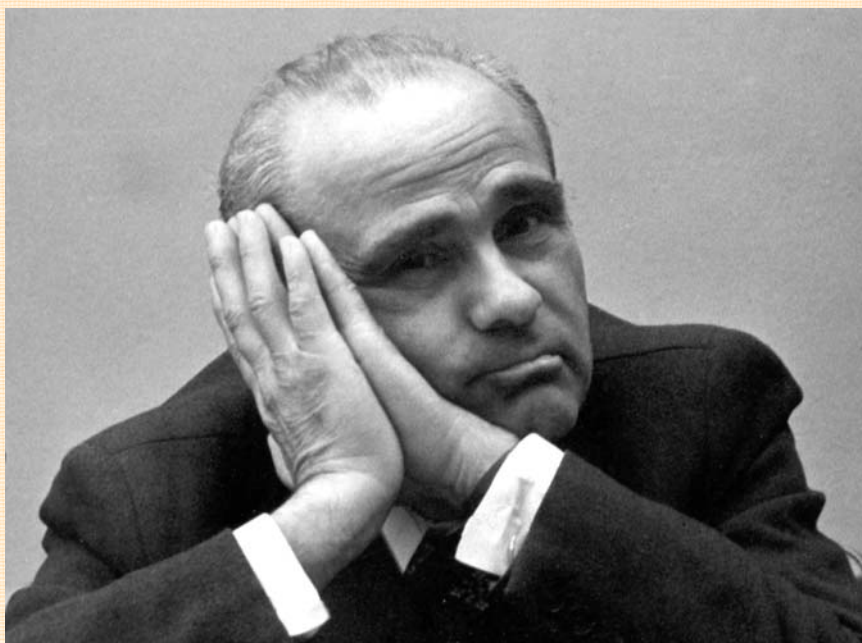
критеріїв поцінування об'єктів архітектурної спадщини для взяття їх під охорону держави з подальшою реставрацією, належним утриманням тощо.

Отож, художник за світовідчуттям і покликанням, Григорій Логвин потрапив у науку, та так і затримався в ній назавжди. 1948 року він закінчив аспірантуру і захистив кандидатську дисертацію про архітектуру Святогірського монастиря в Зимно. Працювати лишився в уже згаданому нами Інституті теорії та історії архітектури.

Вже перші опубліковані наукові праці вченого засвідчили його пильний інтерес до визначних, етапних пам'яток української архітектури: Андріївська церква в Києві (1959 р.), ратуша в Бучачі (1959 р.), будинок Мазепи в Чернігові (1959 р.), Києво-Печерська лавра (1958 р.), архітектурний комплекс у Зимно (1950 р.). Остання з перелічених тут праць стала суттєвим внеском у науку. Було доведено, що формування архітектурних типів культурно-оборонних споруд відбувалося не в Литві, а в Україні, виявлено генетичний зв'язок конструкцій Троїцької церкви в Зимно з архітектурою Княжої доби й доведено, що трансформація так званого залому з дерев'яного будівництва у муроване відбулася досить рано — ще в XV столітті.

Даниною поваги і пам'яті своїй малій батьківщині став нарис 1954 року "Чигирин і Суботів", у якому представлені результати перших в історії наукових досліджень гетьманської столиці та резиденції Богдана Хмельницького.

На долю його покоління, окрім колективізації, голодомору, терору і війни випало ще одне випробування, яке нині, з висоти нашого часу, виглядає загальнонаціональним надзавданням. Саме цьому поколінню

ши дуже образно поетику архітектурних форм і архітектурного простору, він довів нам, що ми маємо справу з пам'яткою рівня афінського Парфенону. Я спіймав себе на думці про те, що і я бачив те ж саме, що і "Никонович", але зовсім не так поетично й емоційно наснажено, як він (на той час, у свої 75 років!).

Того ж дня, коли нам "явилася" церква в Городищі, я став свідком ще однієї емоційної реакції Логвина-митця. Після городищенської церкви ми оглянули ще три шедеври дерев'яної архітектури XVIII століття — церкви в селах Во-

ковської архітектури, абсолютно чужорідних для цього села, для цієї природи, для цієї культури... Зате на стіні красувалася чавунна таблиця: "Пам'ятник архітектури. Охораняється державством". Цей "пам'ятник" Логвин фотографувати навідріз відмовився. А дорогою назад після тяжкої паузи кинув сперсердя: "І хто ж це заносить отаке ... до державних списків пам'яток архітектури!" Це була спонтанна реакція не науковця, а художника, естетичні почуття якого образила та неоковирна, цілковито "ненаша" споруда. А за цією емоційною реакцією постає реальна проблема: відсутність тоді, 1985 року, та недостатність і дотепер чітких наукових історико-культурних

Григорій Логвин у президії засідання в НДІТІАМ.

випала місія довести всім (і то в умовах московсько-комуністичного тоталітарного режиму), що Україна є не провінцією імперії без власного обличчя, а окремою країною, що українці — то окрема нація. А для цього наша країна повинна була мати історію своєї архітектури. Досі ми мали тільки розділи в великодержавних історіях архітектури — польської чи російської. Власне архітектурне обличчя українського народу не було проявлене: Софія Київська, приміром, вважалася пам'яткою російської, а Кам'янець-Подільський замок — пам'яткою польської архітектури.

А між тим, як писав Микола Гоголь, "архітектура — теж літопис світу: вона промовляє навіть тоді, коли вже мовчать і пісні, і перекази, і коли вже ніщо не нагадує про загиблий народ". Викликом часу стало створення історії української архітектури. І Г. Логвин виявився серед тих перших хоробрих, котрі взяли на себе цю небезпечну місію.

Для нашого національного самоусвідомлення надзвичайно важливими є фундаментальні, академічні наукові праці, які претендують на те, щоб бути підсумковими у висвітленні питань розвитку українського мистецтва взагалі й архітектури зокрема. Першою серед таких праць повоєнного періоду був виданий у США 1956 року двотомник Володимира Січинського "Історія українського мистецтва: Архітектура". Тут розглянуто українську архітектуру від античних часів до XX століття (нечуваний націоналізм, з точки зору комуністичних правителів, які визнавали українців хіба що з XVI століття).

Під час експедиції 1985 р. на замчищі в смт Любеч на Чернігівщині. Фото автора.

Радянською відповіддю цій праці став 1-й том "Нарисів історії архітектури Української РСР", підготовлений Інститутом теорії та історії архітектури і виданий 1957 року. Г. Логвин написав тут розділ "Архітектура України періоду формування української народності (XIV–XVII століть). Архітектура доби Гетьманщини (найяскравіша і найоригінальніша сторінка нашої національної архітектури) в "Нарисах" представлена кількома розділами: "Архітектура України після возз'єднання України з Росією (друга половина XVII — 70-і роки XVIII ст.ст.)" (цей розділ написав старший колега Г. Логвина — П. Юрченко) та "Дерев'яна архітектура України (XIV–XIX ст.ст.)" (автор — Г. Логвин).

Окрім колективних праць Григорій Никонович за своє довге життя написав і видав чимало власних авторських праць з історії українського мистецтва. Про них ми скаже-

мо нижче. Серед цих праць вирізняється книжка "Украинское искусство", видана в Москві 1963 року — перший за радянської влади авторський нарис історії українського мистецтва від Княжої доби до кінця XVIII століття. Згодом, 1968 року, в Ленінграді Г. Логвин захистить докторську дисертацію про українське мистецтво XIV–XVI століть.

У науковій діяльності Г. Логвина є вельми прикметна особливість, яка виділяє його серед інших українських мистецтвознавців. Він — один з небагатьох, хто вмів бачити і показати іншим українське мистецтво "з висоти пташиного польоту". Більшість його колег все життя опрацьовують якийсь один жанр мистецтва, одну добу чи стиль, одну групу пам'яток, одного майстра, іноді — один твір. Логвин же зумів побачити весь шлях українського мистецтва від X до початку XIX століть, всі його види і жанри. І це — не по-

верхове ковзання понад банальностями. Це – рідкісні нині (і завжди) енциклопедизм і універсальність.

Із зазначеною вище особливістю Логвина-вченого пов'язана ще одна, яка виводить нас на питання взаємин у науковому співтоваристві. Це проблема використання результатів досліджень інших фахівців. Адже не може одна людина, як би довго вона не жила, сама дослідити всі пам'ятки українського мистецтва, починаючи з X століття. Кожен з нас, безумовно, користується тою чи іншою мірою напрацюваннями наших колег. У Григорія Никоневича завжди був свій принциповий підхід до цих питань. Зрозуміти його допоможе одна давня історія, яку він мені колись розповів, явно з педагогічною метою.

На початку 1960-х років Інститутом теорії та історії архітектури керував Михайло Цапенко, який на правах директора доручав співробітникам обстежувати пам'ятки і підбирати в архівах документальні матеріали до своєї докторської дисертації. Не всім це подобалось. Одна з колег спробувала напоумити Логвина: "Навіщо ви показуєте і даєте директору матеріали своїх досліджень, адже він їх використає, вкраде у вас". На що Григорій Никоневич дав геніальну відповідь: "Але ж голову мою він украсти не зможе!" У цьому – суть його підходу до наукової праці: навіть якщо предмет і об'єкт дослідження ідентичні, різні вчені в результаті проведення своїх досліджень отримають різні результати. І якщо дослідження провадилися чесно і сумлінно, то всі ці результати збагатять науку.

Зробивши такий значний внесок у науку, Логвин все ж

залишався художником. Найяскравіше це засвідчують його акварелі, на яких рукою великого майстра зафіксовані різноманітні мистецькі пам'ятки України – як збережені, так і ті, яких уже нема. Він писав вільно, невимушено, органічно "вживаючись" в образ певної пам'ятки, середовища, епохи. Техніка акварелі дуже складна. Вона вимагає найвищої, бездоганної майстерності. Всі акварелі Логвина живі, "незасушені", створені ніби одним подихом, на емоційному піднесенні. Так можна малювати тільки те, що любиш по-справжньому. Майстерність художника-аквареліста уможливила створення Григорієм Никоневичем серії унікальних в нашій культурі мистецьких реконструкцій давніх українських міст – Києва, Білгорода, Путивля, Глухова. Ці епічні акварелі є не буквально-науковими, а суто мистецькими, образними реконструкціями. Але завдяки силі художньої інтуїції свого творця вони дають для розуміння певної епохи, певного міста чи не більше, ніж протокольно сухі й фактографічно правильні реконструкції інших фахівців.

Не менш важливою, ніж наукова, була громадська місія Григорія Логвина. Безсумнівно, за життя він був найвідомішим і найавторитетнішим серед українських мистецтвознавців – не в останню чергу завдяки громадянській позиції, якої послідовно дотримувався.

Хто знає, чи змогли б ми коли-небудь усвідомити гостроту проблем невдалої, немотивованої сучасної забудови історичних міст, якби не Григорій Логвин з його талантом і практичністю. Окрім наукової праці, все своє свідоме життя він присвятив справі, на перший погляд цілком непрактичній,

яка нездатна принести ні офіційних почестей, ні великих грошей, ні звань та регалій: десятиріччями з упертістю Сізіфа він намагався залатати велетенську "чорну діру" в нашій культурі, щоб донести до майбутніх поколінь хоча б пам'ять про те, що український народ мав колись справжню, велику архітектуру світового рівня, архітектуру цілком своєїрідну й непозичену, що не потребує будь-чиєї поблажливості, що ми – не виродки на європейському роздоріжжі, а повноцінні члени сім'ї народів, культурна нація, законні спадкоємці своїх батьків і прадідів.

За радянської влади це був Сізіфів труд – бо та влада мала чітке спрямування на знищення історико-культурної спадщини підкорених народів. Та й зараз це – тяжка і невдячна праця, внаслідок домінування комерційних інтересів і цілковитої байдужості держави.

Ця праця здійснювалася у нестерпних умовах, бо більша частина творчого життя Григорія Никоневича припала на добу тоталітаризму, ворожого культурі, національним святам, вільній науковій думці та свободі творчості. З перших кроків своєї дослідницької діяльності він свідомо протистояв тоталітарній ідеології і практиці "соціалістичного" вандалізму. Архівні фонди різних радянських установ за 1940 – 70-ті роки містять дуже багато документів, пов'язаних з бурхливою діяльністю вченого щодо захисту культурних надбань українського народу. У деяких питаннях він ішов один проти всіх – і його це не лякало: напевно, розумів, що справді принципова позиція, яка відповідає інтересам народу, а не прагненням можновладних кон'юнктуриків, рано чи пізно

залучить йому колег і спільників.

Автору цих рядків ще на початку 90-х років вдалося розшукати у Сумському обласному архіві документи, які відтворюють справжній документальний детектив, пов'язаний з невдаюю спробою позбавити Сумщину низки найвизначніших пам'яток архітектури. Після відомого екстремістського виступу М. Хрущова на січневому (1961 р.) Пленумі ЦК КПРС, в Україні широко розгорнулася руйнівницька робота щодо "очищення" державних реєстрів пам'яток від культових і, взагалі, "зайвих" об'єктів. До Сум прибув один високопоставлений товариш з Києва, до речі — відомий вчений, професійний історик архітектури (нам відоме його прізвище, але його вже немає серед нас, тож прізвища називати не будемо), і склав документ, згідно з яким більшість пам'яток світового рівня, таких, як, приміром, Воскресенська церква в Сумах 1701 року, оголошувалася не потрібним, який можна і треба ліквідувати. Ті ж пам'ятки, які неможливо було зруйнувати (надто багато потрібно було динаміту) пропонувалося забудувати звідусіль сучасними багатопверхівками, щоб трудящі не бачили архітектурних пам'яток, які уособлювали релігійний дурман! Обласному керівництву дуже сподобалася думка київського "експерта" — адже чим менше в області пам'яток, тим менше з ними клопоту! Дізнавшись про це, кілька чоловік з місцевої інтелігенції таємно звернулися до Григорія Логвина, який негайно виїхав до Сум. Скориставшись своєю безпартійністю, Логвин увірвався до обкому партії, в досить гострій формі "просвітив" місцеве начальство і тут же, на місці, склав надзви-

чайно докладне (20 сторінок) обґрунтування видатної культурної цінності кожної (!) з архітектурних пам'яток Сумщини, що тоді перебували на державному обліку. Але Логвин не був би Логвином, якби ішов тільки напролом: прекрасно знаючи тодішню систему, він розумів, що у цьому випадку потрібна якась жертва. Щось треба було вкинути у пащу ненажерного Молоха, щоб врятувати найцінніші пам'ятки. Дипломатичний хист і передбачливість вченого найяскравіше проявилися у виборі об'єкта для жертви: ним стали Торгові ряди у містечку Лебедині, споруджені 1857 року. Розрахунок блискуче підтвердив подальший перебіг подій: Торгові ряди, виключені зі списків пам'яток, використовувалися за прямим призначенням, нікому не було потреби їх руйнувати, а 1986 року їх знову було включено до державних реєстрів пам'яток.

На мій погляд, головний урок громадської діяльності Г. Логвина полягає в тому, що навіть у ті тяжкі часи можна було, маючи розум і хист, боротися з системою і відвойовувати у неї, клопоть за клаптем, поле української культури.

Альбер Камю в нарисі "Міф про Сізіфа" розкрив квінтесенцію того людського уроку, який дає нам Григорій Логвин: "У той мент, коли людина оглядає своє життя, Сізіф, повертаючись до свого каменя, охоплює всю послідовність дій, яка і стала його долею, що він сам її створив... І так, переконаний у людському походженні всього людського, схожий на сліпця, котрий прагне прозріти, але твердо знає, що його ніч нескінченна, Сізіф простує через віки. Я залишаю Сізіфа під горою. Від власного тягаря не втечеш. Але Сізіф навчає най-

вищої вірності, яка заперечує богів і підносить уламки скель... Слід уявляти Сізіфа щасливим."

Найбільш неймовірним зараз мені видається той факт, що у часи жорстокого ідеологічного диктату, в часи боротьби з релігією, українським буржуазним націоналізмом, "любунням старовиною" та іншими фантомами, Г. Логвину вдалося видати так багато своїх книжок. Самий тільки їх перелік викликає заздрощі у колеґ. А скільки сил, красномовства, життєвої енергії, треба було покласти, щоб добитися видання хоча б одної з них — славнозвісної "По Україні"! Чого це коштувало — про те знають лише сам автор та ще ті функціонери, які намагалися йому перешкодити. Та книга, видана 1968 року київським видавництвом "Мистецтво", стала своєрідним Євангелієм для всіх, хто любив Україну, її історію та культуру. Уперше мистецтво всіх історико-етнографічних регіонів України було розглянуто як цілісність.

Подвижницьки працюючи, Григорій Логвин ще знаходив сили і час, щоб допомагати іншим ученим, тяжко скривдженим владою. Загальновідомо, що капітальна монографія Степана Андрійовича Таранушенка "Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України" побачила світ тільки завдяки сприянню Миколи Бажана та Григорія Логвина, який написав передмову до книги. Та мало хто знає, що це добре діло не лишилося безкарним: 1974 року, перед виходом книги, "рецензенти" В. Савченко та М. Кресальний написали політичного доноса у формі "рецензії", де звинуватили Г. Логвина та С. Таранушенка (академіка М. Бажана зачіпати побоялися) в "сомнительной" етакій бесклассовой идилии,

Григорій Логвин у Нью-Йорку.
Фото поч. 1990-х рр. з архіву
журналу “Пам’ятки України: історія
та культура”.

національної ограниченості і пошуках исключительности”.

За Григорієм Логвином закріпилась репутація чоловіка “незручного”, некерованого, колючого і навіть скандального. Але це — закономірний результат життєвих і політичних обставин. Інакше б йому було не пробитися зі своїм українським мистецтвом — безпартійному, ідеологічно непевному, без будь-яких заслуг перед партією і режимом.

Все сказане, я гадаю, дає вищепну відповідь на питання, чому Григорія Логвина не було у жодних бюрократичних інституціях — доля цієї людини ішла зовсім іншими шляхами. Не випадково, що саме Г. Логвин був одним з засновників Українського товариства охорони пам’яток історії та культури, а 1989 року ініціював заснування Української асоціації захисту історичного середовища. Він же став одним із засновників Української академії архітектури.

У 1993 році, на 83 році життя Григорій Логвин став лауреатом Державної премії України імені Т.Шевченка. Тут годилося б сказати — нарешті став лауреатом. Це перше лауреатство в його житті. Навіть якось дивно було уявляти собі нашого “Никоновича” — лауреатом. Доти влада завжди гідно цінувала

його громадянську позицію — цілковитим ігноруванням, і впродовж 40 років вперто “не помічала” існування найвідомішого на Заході українського мистецтвознавця.

Годиться сказати “нарешті” ще й тому, що внесок Григорія Логвина в українське мистецтвознавство і пам’ятокознавство заслуговував державного поцінування ще кілька десятиріч тому. Адже кожна з його етапних праць, за найвищими критеріями, заслуговувала Шевченківської премії: монографія “Київ”, видана в Москві трьома виданнями (1960, 1967, 1982 рр.), “Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль” (1965, 1980 рр.), у яких відродилися знищені в 30-х роках наукові традиції історико-архітектурного краєзнавства, комплексного вивчення давніх міст як мистецьких явищ; монографія “Софія Київська” (1971 р.), у якій дано критичний підсумок 150-річних досліджень пам’ятки і зроблено принципової ваги висновок про одночасність будівництва всіх частин собору в один будівельний етап перед 1037 роком; у цьому виданні вперше з такою повнотою і якістю репродуковано мозаїки та фрески собору. Подіями стали й праці Г. Логви-

на “З глибин” (два випуски: 1974 р. — про мініатюри української рукописної книги; 1990 р. — про гравюри українських стародруків), а також уже згадані розділи в багатомних “Історії українського мистецтва” та “Всеобщей історії архітектури”. Окрім того, 1976 року спільно з Ладією Міляєвою та Вірою Свенціцькою Г. Логвин підготував і видав працю “Український середньовічний живопис”, присвячений іконопису XI-XVI століть.

Є щось символічне в тому, що найвищу премію України, освячену іменем Т. Шевченка, він отримав уже в незалежній Україні. Після вручення премії казав мені, що дуже тішиться, що не отримав цієї премії раніше, що його відзнака лауреата має не урєсерівську червоно-лазурову колдочку, придуману Кагановичем, а українську, синьо-жовту.

У ті ж роки він набув ще деяких регалій: 1992 року став лауреатом Премії ім. Михайла Грушевського (Наукового товариства імені Т. Шевченка), у 1997 — Премії Фондації ім. О. і Т. Антоновичів, був Заслуженим діячем мистецтв (1996 р.) і Заслуженим архітектором України.

Після смерті вченого його праці продовжують виходити в світ: журнал “Пам’ятки України: історія та культура” опублікував принципового значення статтю “Етика реставратора й науковця”; видавництво “Мистецтво” у 2001 році видало наукову монографію “Собор Святої Софії в Києві”. На черзі — ще низка публікацій. Вони, як світло згаслої зірки, ще приходитимуть до нас, пов’язуючи покоління, утверджуючи спадкоємність культурної традиції і неперервність наукового пошуку.